

Boekbesprekingen

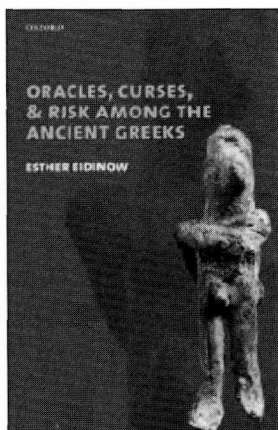
Esther Eidinow, *Oracles, curses, and risk among the ancient Greeks*. Oxford University Press, Oxford 2007, 536 pp., ISBN 978-0-19-927778-0, €165.

Esther Eidinow promoveerde in 2003 aan de Universiteit van Oxford; het hier besproken boek is de handelseditie van haar dissertatie. Uit het overkoepelende thema 'risico in de Griekse wereld' vloeit een aantal subthema's voort, onder andere waar ongeluk vandaan leek te komen, wat daaraan te doen was en hoe men het risico in de toekomst zou kunnen beperken en vermijden. Deze vragen zijn binnen de oude geschiedenis vernieuwend – niet omdat ze nog nooit gesteld zijn maar wel vanwege de formele inbedding in de context van het concept 'risico' en het beperken daarvan.

De huidige publicatie maakt gebruik van twee groepen Griekse, meest epigrafische, bronnen om bovenstaande onderwerpen aan te snijden: orakelteksten en vervloekingstabletten. Beide dienden om hulp en advies aan de bovennatuur te vragen. Orakels boden een basis voor inschatting van risico's van te nemen beslissingen. De orakelteksten bestaan onder meer uit literaire verslagen van orakelconsultatie

en de epigrafische neerslag van gestelde vragen. De tweede groep bronnen bestaat uit vervloekingstabletten (*defixiones, katesmoi*). Dit zijn loden plaatjes waarop een vloek geschreven werd, die bijvoorbeeld gericht was tegen een voormalig minnares of een concurrent in zaken. De vervloeker zat al in een moeilijke situatie en probeerde door middel van een vervloeking risico's te beperken.

Beide groepen bronnen zijn getuigenissen van het leven van alledag in de

oudheid en beschrijven de geschiedenis van het individu. Zorgen, problemen en verdriet nemen een prominente plaats in. De risicogelateerde vragen die Eidinow aan het materiaal stelt worden beantwoord in twaalf hoofdstukken, waarvan een hoofdstuk bestaat uit de catalogus van gebruikte tabletten uit Dodona - de Engelstalige publicatie van de teksten

is weer een stap vooruit geholpen - plus een conclusie. Meer dan honderd pagina's eindnoten, waarbij aangetekend moet worden dat voetnoten de lezer veel geblader zouden schelen, twee appendices, een catalogus van de gebruikte vervloekingstabletten, een *index locorum* en een algemene index completeren het geheel.

Hoofdstuk één verkent de verschil-

lende betekenissen van het begrip 'risico' in onze maatschappij en in het oude Griekenland. De auteur meent tussen de twee te moeten laveren (p. 18) en geeft geen eenduidige definitie. De volgende stap is het verkennen van de context waarin we de orakels moeten plaatsen: hoofdstuk twee introduceert het orakel en zijn sociale en politieke rol voor de regio en gemeenschap. Ook waren orakels een kennisbron voor het individu, het onderwerp van hoofdstuk drie. Er waren een aantal regels, geschreven dan wel ongeschreven, die belangrijk waren bij het consulteren van een orakel. Het was bijvoorbeeld niet toegestaan open, of voor de hand liggende, vragen te stellen, maar alleen vragen waaraan een risico of onzekerheid verbonden was. Dit is te zien in het materiaal uit Dodona. De locatie en de geschiedenis van dit orakel worden uit de doeken gedaan in hoofdstuk vier. In Dodona zou men op een aantal manieren de wil van de goden te weten gekomen zijn. Er zou geluisterd worden naar het ruisen van de wind in de heilige eik van Zeus; de priesteressen zouden orakelen; of misschien werden er wel *astragaloi* (botjes) als werpstenen gebruikt. Hoe het ook werkte, er zijn orakelvragen – en soms antwoorden – overgeleverd en hiervan biedt hoofdstuk vijf een gedeeltelijke catalogus. In hoofdstuk zes vindt analyse plaats van onderwerpen van gestelde vragen; van degenen die de vragen stelden; en ook van het taalgebruik. Alle onderwerpen geven een indicatie hoe werd gedacht over de beslissingen en aanverwante risico's.

Zoals orakels als risicobeperking wat betreft komende beslissingen functio-

neerden, deden vervloekingstabletten dit voor al bestaande risico's. Vervloekings-tabletten, zoals beschreven in hoofdstuk zeven, beperkten risico's gerelateerd aan interactie, competitie en concurrentie met anderen. Vervloeking (op te delen in juridische, theater-, commerciële en liefdesvervloeking, en een overige categorie voor tabletten die elementen van een gebed om recht bevatten) dienden om een ander individu, om welke reden dan ook te 'binden' en zo onschadelijk te maken. In hoofdstuk acht analyseert Eidinow vervloeking in het theater, die waarschijnlijk dienden om optredens te verstoren. In de juridische vervloeking van hoofdstuk negen draaide het er voornamelijk om de ander letterlijk de mond te snoeren zodat hij de vervloeker niet door spraak kon schaden. In hoofdstuk tien komen commerciële vervloeking aan de orde, waarin we economische motivaties zouden verwachten. Toch is een genuanceerde visie nodig: het gehele individu werd vervloekt, en aangezien zijn zaken een rol speelden kwamen deze ook aan bod. De economische motivatie is dus minder primair dan gedacht. De relatievevervloeking in hoofdstuk elf, zoals Eidinow de liefdesvervloeking herdoopt, dienden om individuen bij elkaar te brengen of ze juist van elkaar te scheiden. De betreffende tabletten dienden om risico's die liefde en seksualiteit voor mannen met zich meebrachten te beperken. Hoofdstuk twaalf somt op: vervloekingstabletten dienden als verdediging tegen gevaren en waren zo een manier om risico's in het dagelijks leven te verminderen. In de conclusie eindigt Eidinow haar betoog met een aantal reflecties

over de sociale dynamiek van een antieke samenleving en aanverwante individuele problemen.

Kortom, Eidinow's gebruik van het begrip *risico* en de toepassing hiervan op twee soorten bronmateriaal is vernieuwend, hoewel de duidelijke kanttekening gemaakt moet worden dat '*risico*' niet eenduidig is gedefinieerd. Hierdoor lijkt de auteur enige problemen te ondervinden bij bespreking van het materiaal. Een onderliggende kwestie zou kunnen zijn dat de functies van de orakels en vervloekingstabletten zo uiteenlopen dat de materialen uiteindelijk niet samen onder '*risico*' te vangen zijn. Afgezien hiervan lijkt *risico*, mijns inziens, uit meerdere aspecten te bestaan dan alleen *risico* lopen en beperken. *Risico* kun je ook nemen. Hoe ver kun je gaan? Analyse van dit aspect van *risico* komt in de publicatie niet structureel aan de orde, hoewel het een zeer andere invalshoek zou kunnen bieden. Ook als we de definitie en het ge-

bruik van verschillende bronmaterialen accepteren zijn er opmerkingen te maken, en wel over presentatie en structuur. De orakelteksten en vervloekingstabletten zijn structureel gescheiden geanalyseerd en opgevoerd: deze presentatie resulteert in 'twee boeken voor de prijs van één'. Een expliciete combinatie van de twee categorieën bronmateriaal zou het beeld aangaande *risico* en *risicobeperking* kunnen verduidelijken of veranderen. Hoe zien bijvoorbeeld de *risico*'s wat betreft relaties en familie er uit wanneer de materialen uit Dodona en de vervloekingstabletten gecombineerd worden? Afgezien van bovenstaande opmerkingen moeten Eidinow's uitgebreide kennis en analyse van dit materiaal bewonderd worden en is dit boek van belang voor ieder die geïnteresseerd is in orakels, vervloeking en persoonlijke religie in het oude Griekenland.

Kim Beerden

Casimir von Schlippenbach, *'Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe.'* – *De autobiografie van Casimir graaf von Schlippenbach (1682-1755)*. Hans Vogel en Marjan Smits (ed. en vert.), Amsterdam 2007, 592 bladzijden, ISBN 978-90-457-0110-3, €39,50.

Onlangs verscheen voor het eerst *'Een oorlogsman van dezen tijd en beminnaar der sexe.'* *De autobiografie van Casimir graaf von Schlippenbach (1682-1755)*. Deze Schlippenbach, een Duitse edelman uit Koerland, was officier in het Staatse leger.

Tegen het einde van zijn leven schreef hij zijn autobiografie, waarin hij uitgebreid verslag deed van zijn carrière. Voor de periode waarin Schlippenbach leefde, zijn autobiografieën uiterst dun gezaaid en dat rechtvaardigt deze publicatie.

Grofweg kunnen de herinneringen van Schlippenbach in twee onderdelen worden gecategoriseerd die elkaar in het verhaal steeds afwisselden: het militaire en het amoureuze gedeelte. Eerst en bovenal was Schlippenbach een krijgsheer. Hij was een telg uit een militair geslacht; zijn vader voerde lange tijd een regiment aan in het

Boekbesprekingen

staatse leger. Casimir von Schlippenbach kreeg een militaire opleiding en zou ook furore maken in het staatse leger. Tijdens een slag in 1711, ten tijde van de Spaanse Successieoorlog, verloor Schlippenbach een arm. Nadien bleef hij actief in het leger, maar moest tot zijn leedwezen toezien dat andere officieren eerder promotie kregen dan hij.

Als er op het militaire slagveld geen eer viel te behalen, zocht Schlippenbach zijn heil op het slagveld der liefde. Hij deed uitgebreid verslag van zijn belevenissen met verscheidene Spaanse maitresses, van wie hij sommigen had leren kennen dankzij de bemiddeling van een pater franciscaan. Dankzij allerlei slinkse wegen wist Schlippenbach zijn genoegens te vinden, zonder voor de buitenwereld het decorum te verliezen. In die laatste zin kan men zijn herinneringen een stichtelijk karakter toedichten. Wel doet de pocherij van Schlippenbach potsierlijk aan waar de zoveelste maitresse hem zei: 'u, die in staat is een standbeeld tot leven te wekken.'

De belangrijkste waarde van deze autobiografie is dat ze de lezer meesleept in een vergane wereld en dat op een levendiger wijze dan de meeste historische studies haar zouden kunnen oproepen. Schlippenbach toont een belevingswereld die volkomen mannelijk is; het grondmotief in zijn levensverhaal is dan ook eerzucht. Dat levert een onderhoudend

verhaal op: officier Schlippenbach liep langs het front terwijl de kogels hem om de oren vlogen, hij ging als verstekeling aan boord van een schip om te kunnen vechten in de Spaanse Successieoorlog en bleef in het leger ondanks het verlies van een arm. Wie het waagde Schlippenbach te kleineren of beledigen, kon erop rekenen dat Schlippenbach hem tot een duel zou uitdagen. Desondanks was het eergevoel van de protagonist niet alleen op zichzelf gericht. Toen hij bijvoorbeeld een Spanjaard krijgsgevangen

maakte, stond hij hem toe zijn paard te houden. Dat was de maatschappelijke moraal die Schlippenbach wilde beklemtonen: eer komt boven alles.

Tegelijkertijd komt daarmee wel het grootste bezwaar tegen deze autobiografie naar voren. Dit egodocument toont het euvel waar de meeste autobiografieën onder lijden: de protagonist die

het wel heel goed heeft getroffen met zichzelf. Schlippenbach afficheerde zich als een voorbeeld van eer, moed en deugd. Voor zover Schlippenbach enige kritische distantie jegens zichzelf bezat, is dat in zijn autobiografie onder het geweld van 's mans monumentale ego ten onder gegaan. Wie bekend is, om maar een voorbeeld te noemen, met de autobiografie van generaal Schwarzkopf, zou haast gaan vermoeden dat deze attitude de norm is voor het subgenre van de militaire autobiografie.

In de nadagen van zijn leven trok Schlippenbach zich terug op het landgoed Haanwijk, waar hij zijn autobiografie schreef en uiteindelijk stierf. De tekstbezorgers maken aannemelijk dat hij werd vermoord. Met het schrijven van zijn autobiografie had Schlippenbach nog wel gehoopt op postume erkenning. Weliswaar had hij uitsluitend ‘als tijdverdrijf’ geschreven, maar als er dan toch iets zou gebeuren met zijn boek, dan wilde hij graag dat de stadhouder deze boodschap onder ogen zou krijgen. Naarmate hij, Schlippenbach, de onvermoeibare militair en orangist, ouder werd, werd hij namelijk steeds vaker gepasseerd voor promotie. Die naklank bezorgt zijn leven een zekere tragiek. De kans op postume erkenning is hem nu

geboden door zijn tekstbezorgers, die zijn manuscript uit het Frans vertaalden en publiceerden. Ook hebben ze de tekst van Schlippenbach ingedeeld in hoofdstukken en paragrafen en voorzien van een uitgebreide inleiding, enkele kaarten en een explicatieve appendix. Dat maakt het boek zeer toegankelijk voor een breder publiek. Dat Schlippenbach over de heuvel ging in zijn borstklopperij, zij hem vergeven. Zijn boek is tegelijkertijd zodanig informatief en amusant dat niet alleen wetenschappers, maar ook geïnteresseerde lezers en voorstanders van de dienstplicht er hun voordeel mee kunnen doen.

Rieks Bruins Slot

Piera Sonnino, *Zo was het. Een Italiaanse familie in Auschwitz*, vertaald door Anthonie Kee, Athenaeum-Polak & Van Gennep, Amsterdam 2007, ISBN 90 253 63413, €16,95.

Zo was het – de titel van Piera Sonnino's verslag klinkt even dramatisch als veelbelovend. Dramatisch omdat je weet het verhaal te gaan lezen van een overlevende van Auschwitz die haar gehele familie verloor. Veelbelovend omdat het mogelijk lijkt hetgeen zich heeft afgespeeld in de concentratie- en vernietigingskampen, beter te ‘bevatten’. Want al zijn de feiten omtrent Auschwitz en de holocaust voor vrijwel iedereen bekend, beseffen dat ze werkelijk plaatsvonden is van een geheel andere orde.

Piera Sonnino's verslag beschrijft in tien korte hoofdstukken de tragiek die haar en haar familie overkwam; van Duitse joden die in 1934 en 1935 naar Italië vluchtten en met ongeloof werden aangehoord, de invoering van rassenwetten en het stilzwijgen van burens en bekenden, de val van Mussolini in september 1943 waardoor het leven voor joden in Italië drastisch verslechterde, de vertwijfelde vluchtpogingen die het gezin in angst ondernam, de vrijwel onvermijdelijke aanhouding en deportatie, tot, uiteindelijk, de vertwijfeling over het lot van haar familieleden.

Haar toon is ingetogen, zonder rancune, niet bedoeld medelijden om op te wekken. ‘Wij hadden ons onze aanhouding voorgesteld als een cycloon die ons on-

verhoeds zou treffen', schrijft ze, 'maar in werkelijkheid gebeurde het haast in stilte (...)' Op dezelfde wijze beschrijft ze hoe, aan het begin van 'de reis naar de dood', haar maag van angst en ontzetting voedsel weigert: 'De appels die we in Bolzano hebben gekocht zijn nog onaangetast'. De tragiek is onmiskenbaar wanneer Piera alleen nog haar op sterven liggende zusje heeft en meldt: 'Ik schaam me het op te schrijven, maar ook die avond, ondanks het feit dat ik me er uit alle macht tegen had verzet, viel ik in slaap'. En zo bevat Sonnino's verslag talloze scherpe, indringende observaties.

De tekst van Piera komt op 17 mei 2002 terecht op de redactie van het Italiaanse weekblad *Diario*, nadat deze lezers heeft uitgenodigd belevenissen van ouders en grootouders op te sturen. Piera is dan drie jaar overleden. Ze is de enige overlevende van een joodse familie uit Genua. Haar ouders, twee zussen en drie broers komen om. In 1960 voltooit ze haar herinneringen aan de oorlogsjaren. Haar zestig pagina's tellende verhaal ligt vervolgens tweeënveertig jaar opgeborgen in een la. Na haar dood achten haar twee dochters de tijd rijp om de geschiedenis van hun moeder in de openbaarheid te brengen. *Diario* kwalificeert de tekst als 'buitengewoon' en drukt deze in een speciale uitgave integraal af. In 2004 volgt publicatie van het boek, voorzien van een kort voorwoord en een ruim twintig

pagina's tellend nawoord. De achterflap meldt dat het boek inslaat als een bom: er worden in Italië tienduizenden exemplaren verkocht, de Amerikaanse vertaling is reeds verschenen, een Duitse aanstaande; de Nederlandse nu een feit.

Veelzeggend is dat niet is gekozen voor de originele titel van het manuscript – *De lange nacht van Auschwitz*. Terecht wordt in het nawoord opgemerkt dat deze

titel tegenwoordig nogal voorspelbaar klinkt. Het is, vrees ik, eveneens de vraag welke impact frases als 'reis naar de dood', 'een zee van modder' en 'de sinistere vlammen' nog hebben. Natuurlijk, toen Piera haar tekst voltooide klonk dit alles nog niet zo overbekend: het proces tegen Eichmann moest nog plaatsvinden, de gruwelijke omvang van de holocaust nog grotendeels doordringen in Europa.

Alleen al daarom is haar relaas inderdaad buitengewoon.

De kracht van Piera's beschrijvingen is echter vooral haar vermogen de lezer ervan te doen doordringen dat hetgeen zij en haar familie meemaakte, *echt* was – het kon werkelijk zómaar gebeuren. Al te vaak staat deze 'zomaarheid' echter onder druk. In zijn *Waterloo Verdun Auschwitz. De liquidatie van het verleden* beschrijft Eelco Runia overtuigend hoe haast onweerstaanbaar de neiging is – voor historici, politici, filmregisseurs – de onacceptabele gang van zaken, onder te brengen in geruststellende verhalen. Tijdens de veertigste verjaardag

van het einde van de Tweede Wereldoorlog spraken president Reagan en bondskanselier Kohl bijvoorbeeld over het einde van de oorlog als *begin* van vrede en vriendschap tussen de twee naties. Een ander voorbeeld is Steven Spielbergs *Schindler's List*. De film toont weliswaar de verschrikkingen die de joden overkwam, maar laat het publiek 'geschokt maar gesticht' achter – 'de draad wordt weer opgepakt', aldus Runia. Maar juist dát doet geen recht aan het lot van de zes miljoen joden die omkwamen.

Van de kwellingen die Piera in de loop der jaren moet hebben doorgemaakt, werd ik me enigszins bewust door een passage die ze zelf niet van belang achtte te vermelden, maar mij persoonlijk bijzonder trof. In het nawoord wordt zijdelings vermeldt dat Piera na haar terugkeer in Italië vijf

jaar lang in zieken- en verzorgingshuizen verblijft om te herstellen. Ze wordt hierin bijgestaan, ook financieel, door een oom en tante; vrijwel de laatste familieleden die ze nog heeft. In een bijzin wordt vervolgens geschreven dat haar oom en tante vanaf 1954 niets meer met haar te maken willen hebben. Ze accepteren niet – even schrijnend als verbijsterend – dat hun nichtje wil trouwen met een communist.

De omvang van de verschrikkingen van Auschwitz en de holocaust zijn wellicht voor velen moeilijk voorstelbaar. Piera Sonnino's *Zo was het* bevat, voor iedereen wellicht op verschillende momenten, talloze passages waarop deze werkelijk invoelbaar worden.

Benjamin Koster